

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20582> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, Willem Gerrit

Title: De classis Brielle 1574-1623

Issue Date: 2013-02-28

De classis Brielle: landschap, bevolking en economie

EEN EERSTE KENNISMAKING

De synode van Emden in 1571 schetste in wel heel ruwe omtrekken een classicale geografische indeling: 'Een ander classem sullen maecken die ghemeente van Amsterdam, van Delft, ende andere Hollandtsche, Overijsselsche ende Westvriessche kercken.'¹¹⁰ Een exactere classicale indeling moest in de praktijk dan ook nog verder worden ingevuld.

Voor de classis Brielle komt een nadere afbakening in de jaren 1573-1574 tot stand. Vooruitlopend op de precieze kerkelijke begrenzing stellen we nu reeds vast, dat op de eerste vergadering van de classis op 19 april 1574 predikanten van de huidige eilanden Voorne en Putten *acte de présence* geven en dat in de zomer van 1574 de synode van Dordrecht de eilanden Westvoorne en Overflakkee indeelt bij de classis Brielle.¹¹¹ Daarmee hebben we grofweg de *geografische* omvang van de classis Brielle te pakken, namelijk het gebied dat vandaag de dag de Zuid-Hollandse eilanden Voorne en Putten en Goeree-Overflakkee omvat. In eerste instantie willen we in dit hoofdstuk de fysieke leefomgeving in het gebied van de classis Brielle verkennen. Een volgend hoofdstuk zal dan gaan over de afbakening van de classis in termen van *kerkelijke* grenzen.

In onze periode, het laatste kwart van de 16^e en het eerste kwart van de 17^e eeuw, moeten we overigens niet spreken over twee maar over zes eilanden: Voorne, Putten, Westvoorne (het huidige Goeree), Overflakkee en een tweetal kleinere eilanden: Korendijk (met het dorp Goudswaard) en Piershil. Als we ook Bommenede er nog bij betrekken dan is er zelfs sprake van een zevende eiland: Schouwen.

De natuurlijke gesteldheid maakte de wind- en waterrijke streek – zeker in het winterseizoen – tot een zeer lastig te bereizen gebied. Ook in de beleving van de tijdgenoten was de zuidwestelijke delta een regio met betrekkelijk moeilijke en zelfs risicovolle leefomstandigheden. In een octrooi van Filips II wordt overwogen 'hoe dat tzelve landt werdt begrepen in vyer eylanden, elck van den anderen mitter zee ghescheyden ende rontsomme besingelt. Ter causen van denwelcken 't voorscr. landt grooten zwaeren cost, last ende peryckelen lijden moet, zoe van dijkagie als anderssins.'¹¹² Aangezien deze fysieke omstandigheden ook invloed hebben gehad op het functioneren van de classis, willen we hier eerst bij stilstaan.

Vervolgens richten we onze aandacht op de bewoners van deze regio. Aan welke bevolkingsaantallen moeten we ongeveer denken en op welke wijze voorzagen de bewoners in hun dagelijkse behoeften?

HET LANDSCHAP

De genoemde eilanden maken deel uit van het zuidwestelijke deltagebied, een gebied met een in fysisch-geografisch opzicht nogal complexe geschiedenis.¹¹³ Bodemkundigen maken in dit verband onderscheid tussen 'oudland' en 'nieuwland' ofwel 'kernland' en 'op- en aanwassen'.¹¹⁴ Het oudland of kernland wordt gevormd door 'de gronden die tussen 1000 en 1200 zijn bedijkt en sindsdien weinig of geen invloed van de zee hebben ondervonden'.¹¹⁵ Ook de duingebieden en de vlak daarachter gelegen oude gronden

¹¹⁰ Rutgers, *Acta*, 61.

¹¹¹ Rutgers, *Acta*, 135.

¹¹² Fruin (ed.), *Enqueste*, 313. Korendijk en Piershil hier kennelijk niet als eilanden meegerekend.

¹¹³ Zie bijv. Van der Gouw, *De ring van Putten*, 23-41; 'Zodra men dus vraagt naar de begrenzing van het land van Putten in de middeleeuwen, belandt men in soms schier onoplosbare vragen van historische geografie.', *ibidem* 23. Voor gedetailleerde informatie over de bedijkingsgeschiedenis van Voorne, Putten en Goeree-Overflakkee raadplege men de desbetreffende delen uit Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*.

¹¹⁴ Zie de kernachtige samenvatting van Priester in: *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 25-37, die m.i. ook uitstekend op de Zuid-Hollandse eilanden kan worden toegepast.

¹¹⁵ *Ibidem*, 25.

moeten tot het kernland worden gerekend. Daarachter zullen we ons in de 11^e en 12^e eeuw iets als een uitgestrekt door geulen doorsneden waddenlandschap moeten voorstellen. Het nieuwland of de op- en aanwassen bestaat uit jonger land waarbij de *opwassen* zijn ontstaan midden in dit waddenlandschap terwijl de *aanwassen* ontstonden tegen al eerder bedijkt land.¹¹⁶ Vanaf de 13^e tot diep in de 16^e eeuw werd dit gebied bijkans voortdurend geteisterd door overstromingen.¹¹⁷ Een korte rondreis aan het eind van de 16^e en begin van de 17^e eeuw over de genoemde eilanden kan een indruk geven van het toenmalige landschap. We beginnen onze tocht dan bij het noordoostelijk gelegen eiland Putten.

Aan de westkant van Putten stroomde de Bernisse, die de scheiding met het eiland Voorne vormde. Dit water was aan het eind van de 16^e eeuw onderhevig aan een proces van verlanding en was allang niet meer het brede water waarvan de uitmonding in de Maas breed genoeg was om er, zoals in 1351, een heuse zeeslag uit te kunnen vechten. Het eiland, waarop we de plaatsen Geervliet, Spijkenisse, Hekelingen, Biert en Simonshaven aantreffen, vormde het eigenlijke ‘kernland’ van de heerlijkheid Putten (Putten binnen de ring).¹¹⁸ Van der Gouw beschrijft het als oud veenland en volgens hem lijdt het geen twijfel ‘of het eiland is ontstaan uit een aantal afzonderlijk bedijkte eilandjes – geen opwassen uit zee, maar tijdig geredde, reeds gedeeltelijk bij tijd en wijle overstroomde resten van het oude land.’¹¹⁹ Het dorp Putten zelf moet bij de Allerheiligenvloed in 1570 definitief ten onder zijn gegaan.¹²⁰ Zuidland, gelegen binnen de heerlijkheid Putten ‘buiten de ring’ en dat later één geheel zou worden met het eiland Voorne, werd in het begin van de 15e eeuw (1415) ingepolderd.¹²¹

Steken we de Bernisse over naar het westen dan komen we op het direct aan de Noordzee gelegen eiland Voorne dat aan de zeezijde wordt beschermd door een oude duinenrij. Aan de noordkant mondde de Maas uit in de Noordzee en, omdat van het eiland Rozenburg nog lang geen sprake was, gaat het hier om een brede riviermonding. Langs de zuidkant lag een eveneens brede zee-arm, die tot ongeveer de plaats waar nu de zuidelijke monding van het Spui ligt, destijds het Flacqee werd genoemd. Ook van Voorne geldt dat de kern bestaat uit oud gebied dat naar het oosten en zuiden werd vergroot door bedijkingen van aanwassen. De polders Gouthoek, Rugge en Groot-Oosterland behoren tot de oudste, dat wil zeggen van voor 1300 daterende, bedijkingen en openden een lange reeks andere bedijkingen in de 13^e eeuw.¹²² In de loop van de 14^e en 15^e eeuw volgden inpolderingen zoals die van Oudenhorn, Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet.¹²³

Het belangrijkste bewoningscentrum op Voorne was Brielle dat in 1330 stadsrechten verwierf en een centrumfunctie vervulde voor de andere negen plaatsen met een eigen kerk: Zwartewaal, het stadje Heenvliet, Abbenbroek, Zuidland, Oudenhorn, Nieuwenhoorn, Nieuw-Helvoet, Rockanje en Oostvoorne.¹²⁴

Langs de zuidoevers van Putten stroomde tussen de Maas en het Flacqee en ook nog deels langs Voorne het Spui. Ten zuiden daarvan lagen twee kleine eilandjes. Het eerste is Korendijk dat in 1439 is bedijkt en

¹¹⁶ *Ibidem*, 29; zie ook Don, *Voorne-Putten*, 23-24.

¹¹⁷ Een samenvattend overzicht bij Klok, *Voorne en Putten*, 144-172.

¹¹⁸ Van der Gouw, *ibidem*, 23.

¹¹⁹ *Ibidem*, 28-29. De oudste bedijkingen dateren van voor 1300, Klok, *Voorne en Putten*, 80-81.

¹²⁰ Fockema Andreae, ‘De hoge en vrije heerlijkheid Putten’, 33.

¹²¹ Over de latere bedijkingen in Putten: Klok, *Voorne en Putten*, 98-103.

¹²² Een overzicht van eerste bedijkingen bij Klok, *Voorne en Putten*, 73-80; een uitgebreid evaluerend relaas van de bedijkingen van de noordwestelijke helft van Voorne bij Van der Graaf en Wind, *Rockanje*, 23-86; zie ook Don, *Voorne-Putten*, 24-26.

¹²³ Klok, *Voorne en Putten*, 82-98.

¹²⁴ Over het ontstaan en de classificering in ringdorpen, nieuwlandnederzettingen etc. zie Don, *Voorne-Putten*, 27-33.

waarop het dorp Goudswaard tot ontwikkeling kwam. Het andere is Piershil met het gelijknamige dorp Piershil, bedijkt in 1524. Beide eilandjes, voorbeelden van opwassen, zouden later door ‘aanpolderingen’ en bedijkingen deel gaan uitmaken van wat nu de Hoekse Waard heet, maar vielen toen niettemin als ‘Putten over het Spui’¹²⁵ onder de heerlijkheid Putten.

Als we vanuit Voorne de overtocht wagen over het brede Flacqee en we houden de zuidelijke richting aan dan landen we op het eiland Overflakkee¹²⁶ met de dorpen Middelharnis, Stad aan het Haringvliet, Ooltgensplaat, Oude-Tonge, Nieuwe-Tonge, Dirksland, Herkingen en Melissant. Sommelsdijk behoorde, zoals we hierna nog zullen zien, vanouds tot de classis Schouwen-Duiveland.

Dit eiland is geheel jong gebied waarvan de geschiedenis begint omstreeks 1300. Aanvankelijk ontstaan als opwassen te midden van een ooit uitgestrekte zeeboezem en gelegen achter de op een aantal plaatsen door de zee doorbroken duinenrij is het als het ware later aangevuld door diverse aanwassen. Op de kaart van Overflakkee zijn uit het wegen- en dijkpatroon de bedijkingen van de oudste opwassen nog duidelijk te herkennen: de polder Dirksland (1416), het Oudeland van Oude-Tonge (1438), het Oudeland van Sommelsdijk en Middelharnis (1465) en het Oudeland van Ooltgensplaat (1483). De polders zijn op een planmatige manier bedijkt en vormen als het ware de kerngebieden van het eiland.¹²⁷ Vanaf het begin van de 16^e eeuw zijn deze kerngebieden aangevuld met bedijkingen van aanwassen¹²⁸ totdat eerst in de late 18^e eeuw het eiland ongeveer zijn huidige vorm bereikte. In diezelfde tijd, tweede helft 18^e eeuw dus, beschrijft de medicus Johannes Veirac het landschap als volgt:

‘Het is zeer weinig beplant, legt rondom bloot en vlak voor allen winden, kort aan zee en in het midden van zeer breede rivieren. Het heeft binnen de dyken veel laag land, (dat een groot gedeelte van het jaar, vooral in regenachtige en natte jaaren, gelijk in 1768 en 1769, dras ligt, doch het heeft weinig modder.’¹²⁹

Vanuit Overflakkee begeven we ons tenslotte over een tamelijk breed water (de Scharreze en den Hals, die bij laag water ook begaanbaar waren) in westelijke richting waarna we het eiland Westvoorne bereiken, een betrekkelijk klein eiland met alleen het stadje Goedereede, dat in 1312 stadsrechten kreeg, en het dorp Ouddorp. De naam verradt al dat het ooit één geheel vormde met Voorne.¹³⁰ Ook dit eiland, waarvan de duinenrij een groot deel in beslag nam, is grotendeels oud gebied: de oudste bedijkingen (het Oudeland en de Oude Oostdijk) dateren van voor 1300. Het landschap wordt hier veel meer bepaald door het duinengebied en de daarbij behorende vegetatie. De ouderdom van dit gebied blijkt ook uit het feit dat in de buurt van Ouddorp Merovingische nederzettingen zijn aangetoond en bij Goedereede vondsten uit de Romeinse tijd zijn gedaan.¹³¹

Blijft tenslotte nog over het al terloops genoemde op Schouwen gelegen stadje Bommenede. Oorspronkelijk was het een eiland, dat door de Sonnemare van het grotere eiland Schouwen was gescheiden. Dat water, de Sonnemare, vormde van oudsher de natuurlijke grens met de heerlijkheid

¹²⁵ De benaming is afkomstig van der Gouw: *De Ring van Putten*, 24.

¹²⁶ De benaming ‘Overflakkee’ (= over Flackee) laat zien dat men redeneerde vanuit de bestuurscentra Brielle en Geervliet, een veel voorkomend verschijnsel bij geografische namen: ‘Overijssel’ vanuit Utrecht, ‘Trastevere’ vanuit het centrum van Rome etc.

¹²⁷ Over de bedijkingen: Verseput, ‘Het ontstaan van Goeree-Overflakkee’, 75-79 en het recente verhelderende artikel van Rutte, ‘Projectontwikkelen in de zuidwestelijke delta’.

¹²⁸ Het dicht bij Brielle gelegen regulerenklooster Rugge had in deze contreien omvangrijke bezittingen, Van der Gouw, *De reguleren van Rugge*, 72-87. Het klooster zou op de abdijen van Egmond en Leeuwenhorst na het rijkste klooster van Holland zijn geweest, waaraan de activiteiten op Overflakkee volgens Van der Gouw niet weinig hadden bijgedragen, *ibidem*, 50.

¹²⁹ Johannes Veirac, ‘Waarneming van eene doorgaande gal- of kwylkoorts in het eiland Overflakkee’ in: *Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte*, Verh. B.G. I, 433-454

¹³⁰ Klok, *Voorne en Putten*, 143. Over het ontstaan van de zuidwestelijke zeegaten: *ibidem*, 69, de opening tussen Rockanje en Goedereede zou in 1214 zijn verbreed, Hoek, ‘De heren van Voorne’, 116-117.

¹³¹ Hoek, ‘De heren van Voorne’, 129; Olivier, *Sprekend verleden*, 28, Klok, *Voorne en Putten*, 143.

Voorne en ook nadat Bommenede door aanslibbing met Schouwen was verenigd bleef het tot de heerlijkheid Voorne behoren. Als een vooruitstekende punt aan de noordkant van Schouwen had het een strategische ligging hetgeen verklaart waarom de Spaanse bevelhebber Mondragon in oktober 1575 er een weken durend beleg voor over had om het te overmeesteren. Maar diezelfde ligging maakte de plaats ook zeer kwetsbaar voor het water. Tijdens de Allerheiligenvloed in 1570 waren Bommenede en omgeving geheel onder water komen te staan. Na het beleg van 1575 lag de dijkage er jarenlang ‘gebroken en desolaet’ bij. Pas in de jaren tachtig was de samenleving er weer zover bovenop gekomen dat een predikant kon worden beroepen. Tot bloei is de plaats echter nooit meer gekomen. Tenslotte is Bommenede door de stormramp van 26 januari 1682 met de omgevende polders geheel ondergelopen en definitief aan het water prijsgeven. Weliswaar besloten de Staten van Holland in eerste instantie nog wel tot herdijking, maar na een eerste provisorisch herstel van de dijken zagen zij er toch geen brood meer in nog meer geld in het gebied te steken. Zeeland bleek wel geïnteresseerd en het komt dan ook tot onderhandelingen tussen de beide gewesten. Niettemin duurt het toch nog tot januari 1687 eer Holland het gebied overdraagt aan Zeeland. Maar de plaats Bommenede zelf is dan inmiddels geheel ontvolkt. In september 1687 wordt gemeld dat de bebouwing geheel was gesloopt en dat ‘niet anders resteerde als het bloote schorre.’¹³²

De omstandigheden waren derhalve van dien aard dat er voor een voltallige, *ordinaris classicae* bijeenkomst onvermijdelijk door tenminste een deel van de broeders een brede zeearm overgestoken moest worden om een vergaderplaats te bereiken. Elke predikant werd daar één of meerdere keren per vergaderseizoen mee geconfronteerd omdat de classis volgens een van te voren opgesteld rooster wisselde van vergaderplaats.¹³³ Weliswaar waren er tussen de eilanden verscheidene veerdiensten (met name het veer van Oudenhorn, later Hellevootsluis was erg belangrijk voor de verbinding tussen Holland en Zeeland), maar reizen over water bracht toch de nodige ‘swaricheden, perikelen ende costen’ met zich mee.¹³⁴ Zo was de oversteek van het Flaquee bepaald niet zonder risico vanwege ‘la difficulté des bancqs qui sont grands et dangereuse principalement par grands vents y accidant aussy difficulté de mettre l'ancre, comme aussy entre ledit Goéré et 't Landt van Vooren, et entre ledit pais, Vooren et Sommerdicq à cause des courantes’, aldus een rapportage over de militaire situatie langs de kust van Holland en Zeeland uit 1569.¹³⁵ In de aanhef van de *classicae acta* van april 1601 staat de ‘swaricheyt’ ook expliciet verwoord als wordt gezegd dat de oorspronkelijk in Ouddorp belegde vergadering wordt gehouden ‘binnen der stede van den Briele (...) ende dat in aenmerckinge der ongelegenheyt om te reysen op het Outdorp, insonderheyt voor de gecomitteerde des sinodi.’¹³⁶ Vanwege de afgelegen ligging van Bommenede kreeg Joost de Neve van de classis ontheffing van de verplichting om op elke classisvergadering aanwezig te zijn.¹³⁷

Ook de reisduur zelf kon de bijeenkomsten parten spelen. Op 7 augustus 1595 stelt men (er wordt dan in Brielle vergaderd) de gebruikelijke verkiezing van praeses en scribe uit ‘tot de compste van die van over

¹³² Een korte geschiedenis van Bommenede biedt: Verseput ‘Bommenede, geschiedenis van een verdrongen plaats’, zie voorts over de ondergang van Bommenede: Verseput, ‘Enige bijzonderheden over Bommenede in de zeventiende eeuw’.

¹³³ Zie paragraaf *Vergaderplaats* op pag. CV e.v.

¹³⁴ Zie voor een overzicht van de verschillende veerdiensten eind 16^e, begin 17^e eeuw: Walters, ‘Over de vestiging van veren’. In 1605 besluit de classis een request bij de Staten in te dienen voor een subsidie in de reiskosten; de predikanten van de classis Brielle krijgen evenveel traktement als de andere predikanten in Holland hoewel zij hogere reiskosten hebben, terwijl de Zeeuwse predikanten meer krijgen, ACBr 4 okt. 1605.

¹³⁵ Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’, 155.

¹³⁶ ACBr 16-18 april 1601.

¹³⁷ ACBr 29 mei 1589.

het water' (bedoeld is het Flacquee) en worden alvast wat zaken afgehandeld '(om tyt te winnen) by de naeste gesetenen over dese zyde des waters'.¹³⁸ Gegeven de beschikbaarheid van een overzetveer zou de afstand tussen Overflakkee en Brielle binnen een halve dag moeten kunnen worden overbrugd. GabrielGabriel Gabrielsz. uit Oude-Tonge kreeg op 16 juni 1607 zijn credentiebrief die hij op 18 juni kon overhandigen.¹³⁹ Het excuusbriefje dat ds. Joris de Coster op 7 oktober 1612 schreef, lag al de dag daarna op de classicale vergadertafel.¹⁴⁰

Moest de reis over land te voet worden afgelegd dan lag het reistempo uiteraard laag. Zwartewaal was 'leggende een ure ghaen buyten den Briele' (5 à 6 km).¹⁴¹ Met de aanleg in 1595 van een zandweg tussen Brielle en de Hellevoetse Sluis kwam op Voorne de eerste landweg van bovenlokale betekenis tot stand die ook in de winter wat beter begaanbaar was, hetgeen de reis vanuit Westvoorne of Overflakkee wat bekortte.¹⁴²

Te paard ging het natuurlijk nog een stuk vlotter. De aankomende predikant Abraham de la Faille, beroepen in Nieuwe-Tonge, moest, om toegelaten te worden tot het examen, een attestatie van de kerk in 's-Gravenhage overleggen, die hij 'bij versuemenis' thuis had laten liggen. De classis liet zich echter niet vermurwen: Abraham moest naar Den Haag om de attestatie thuis op te halen. Dat was op 23 september 1613 en de classis vergaderde op dat moment in Korendijk. Maar De la Faille kreeg het toch voor elkaar zich al weer de volgende dag bij de broeders te melden, zodat het examen doorgang kon vinden.¹⁴³ Hij moet tijdens dat heen-en-retourreisje toch tenminste vier keer een veerman hebben aangesproken om hem over te zetten en het kan niet anders of hij heeft kunnen beschikken over een paard. Gosuinus Buytendyck, die in 1617 voor de contraremonstranten in Nieuwe-Tonge wilde preken, begaf zich erheen 'eenich te peerde'.¹⁴⁴ In 1622 kreeg Floris Augustijnsz., een 'vrachtenaer' in Middelharnis, een vergoeding voor de 'voeragie gedaen aen eenige paerden van de predicanten die by leeninge hier hebben gepredickt'.¹⁴⁵

De ongemakken van het reizen leidden er toe dat wel eens de vraag op tafel is gekomen of de classis niet beter gesplitst kon worden, een mogelijkheid die de synode van Dordrecht in 1574 met de classicale indeling ook al expliciet had opengelaten ('soolangh als die Flackee gheen classe op haerselven en maeckt').¹⁴⁶ Al na ruim een jaar na instelling van de classis werd de mogelijkheid van splitsing besproken om 'die van Vlakte (...) den moijsen van reijzen' te besparen. Als voorlopige oplossing koos men er voor om slechts één afgevaardigde van Overflakkee (met volmacht van de andere gemeenten) naar de classis te sturen, maar die regel heeft de classis, blijkens de aan- en afwezigheidsopgaven, niet lang toegepast.¹⁴⁷ Jaren later, in 1598, kwam de vorming van een Flakkeese classis op initiatief van de Flakkeese broeders wederom ter sprake onder verwijzing naar de Dordtse synode van 1574. Ondanks 'de swaricheden, perikelen ende costen (...) van't over en weer te varen' hield men toch vast aan de bestaande situatie met dien verstande dat men wederzijds in elk geval twee afgevaardigden naar de vergaderingen zou sturen en dat men eens in het jaar, voorafgaand aan de provinciale synode, in een plenaire sessie zou samenkomen.¹⁴⁸

¹³⁸ ACBr 7 aug. 1595.

¹³⁹ Zie SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 75; ACBr 18 juni 1607.

¹⁴⁰ Zie SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 146; ACBr 8 okt. 1612.

¹⁴¹ Aegidius Johannis in een brief aan Uytenbogaert van 2 apr. 1592, HUA, OSA, inv.nr. 669.

¹⁴² Don, *Voorne en Putten*, 49; De Jong, *Hellevoeterland*, 65.

¹⁴³ ACBr 23 sept. 1613.

¹⁴⁴ Buytendyck, *Cort en waerachtich verbael*, 85.

¹⁴⁵ AHG Middelharnis, Archief kerkvoogdij, inv.nr. 128, rekening 1614-1621, fol. 128v-129.

¹⁴⁶ Zie noot 111.

¹⁴⁷ ACBr 28 juni en 8 aug. 1575.

¹⁴⁸ ACBr 13 apr. en 15 juni 1598.

Ook die afspraak beviel niet: op 16 april 1601 kwam de classis op het eerder genomen besluit terug. Voortaan werd iedereen geacht op alle ordinaris vergaderingen aanwezig te zijn.¹⁴⁹ Het principe van wisselende vergaderplaatsen werd eveneens gehandhaafd. De kwestie is, voor zover valt na te gaan, daarna niet meer aan de orde geweest.

Van het ontstaan van afzonderlijke ‘ringen’ van gemeenten, zoals in de classes Dordrecht, Leiden en Gorinchem,¹⁵⁰ is in de classis Brielle tot 1623 nauwelijks sprake geweest; de bovengenoemde afspraak van 1598 had daartoe een aanzet kunnen zijn. Soms, maar lang niet altijd, worden afzonderlijke classicale gedeputeerden voor ‘dese syde’ en ‘d’andere syde des waters’ benoemd, maar bij deze door praktische overwegingen ingegeven manier van werken is het dan ook gebleven.¹⁵¹ Evenmin kan het delegeren van de afhandeling van dringende zaken aan de predikanten van Brielle en de ‘naestgesetenen’ gedurende de winter als het instellen van een ring worden beschouwd.¹⁵² De eerste en enige keer dat in de acta de term ‘ring’ wordt gebezigd is in 1619 als de zojuist geëxamineerde proponenten Hennecart en Peudevin voor hun verdere oefening nog gedurende een jaar voor de voltallige classis moeten proponeren en ‘yeder in zynen ring alle maendt met een propositie voor de broederen te oefenen ende uyt de propositie ondersocht te worden.’¹⁵³ In hetzelfde jaar wordt op de laatste vergadering van het seizoen besloten dat ‘tusschen dese ende d’aenstaende classe (...) dese winter yder quartier aen wedersyden met syne gedeputeerden de voorvallende saecken verhandelen.’¹⁵⁴ Hier wordt de afhandeling van dringende zaken dus niet alleen aan de predikanten van Brielle en omstreken gedelegeerd. De visitaties werden al veel langer verdeeld over de predikanten aan ‘dese sijde’ en aan de ‘andere sijde des waters’.¹⁵⁵ Het was echter niet meer dan een uit de praktijk geboren verdeling van taken zonder daaraan nog al te strakke organisatorische consequenties te verbinden.

Wat dat betreft was de situatie geheel afwijkend van die in de classis Gorinchem, waar de ringen min of meer functioneerden als een extra tussenlaag tussen gemeenten en classis. Veel meer dan het Flacquee voor de classis Brielle vormde de Merwede voor de classis Gorinchem een scheidslijn tussen twee gebieden met elk een eigen karakter en specifieke problematiek.¹⁵⁶

KLIMAAT EN WEER

Tegen de achtergrond van het zojuist beschreven waterrijke landschap, had uiteraard ook het weer – en op langere termijn gezien het klimaat – een belangrijke invloed op de leefomstandigheden en de mobiliteit van de bevolking. Hoewel er – afgaande op de acta – niets van wat zich op het politieke en militaire toneel afspeelde de classicale vergaderkamer schijnt binnen te dringen, komen we wel verscheidene verwijzingen naar het weer tegen ter verklaring van het niet doorgaan of uitstellen van een vergadering of van de afwezigheid van predikanten.

¹⁴⁹ ACBr 16 apr. 1601.

¹⁵⁰ Classis Dordrecht: Tukker, *Classis Dordrecht*, 30-32; classis Leiden: Kok (ed.), *Classicale acta Leiden en Woerden*, XXI-XXII; classis Gorinchem: Verschoor (ed.), *Classicale acta Gorinchem*, LXXI-LXXIII.

¹⁵¹ Ook de term ‘quartier’ wordt wel eens gebruikt: ACBr 2 mei 1594 wordt gesproken over ‘Jochimus Horstius, visitor in ‘t quartier van Overflacque’; 2 juni 1615: ‘Syn hiertoe gecommiteert op het quartier van Overflacque’. Afzonderlijke duo’s van visitatoren aan beide zijden van Flacquee: ACBr 10 aug. 1587, 5 okt. 1587, 9 mei 1588, 29 apr. 1591, 3 mei 1593 (‘Is besloten, dat die van Overflacque sullen de visitatie onder hen selven doen’), 26 juli 1593, 13 juni 1594, 10 apr. 1595, 6 okt. 1608.

¹⁵² Zoals Tukker dat wel voor de classis Dordrecht lijkt te doen, Tukker, *De classis Dordrecht*, 30-31.

¹⁵³ ACBr 9 apr. 1619. Een dag later ten aanzien van de proponent Adriaen Lodewijcksz.: ‘Ende aengaende zyne propositie: die sal geschieden den 6 maj op de Stad in tegenwoordicheyt van de broederen desselvigen rings ende eenige van dese zyde.’

¹⁵⁴ ACBr 22 okt. 1619, een eerder voorbeeld: ACBr 6 okt. 1608.

¹⁵⁵ Zie hierna pag. CXVIII, aldaar noot 861.

¹⁵⁶ Zie hierover pag. XX.

Zo kon de vergadering van 11 oktober 1574 niet doorgaan door het ‘quade weyr’.¹⁵⁷ Een klein jaar later was het weer wederom de spelbreker toen op 26 september te weinig broeders aanwezig waren om tot besluiten te komen.¹⁵⁸ In 1578 was het kennelijk een hevige zomerstorm die de vergadering in de weg stond, de acta spreken althans van ‘het quade weer ende grote tempestas waerdoor die broederen niet en hadden condon comen ende versamelen’.¹⁵⁹ De in juni 1601 te Ouddorp belegde vergadering week uit naar Brielle ‘vanwegen het ongestuymich weer waerduer wy verhindert waren om te reysen naer Ouddorp daer’t classis geleyt was.’¹⁶⁰ En op 6 december 1610 moest David Thomasz., die naar Brielle was gekomen om te propuneren, onverrichterzake terugkeren omdat de ‘broederen ten platten lande’ door het slechte weer waren verhindert.¹⁶¹

Maar afgezien van de af en toe in elk tijdsgewricht wel optredende extreme weersomstandigheden moet het klimaat in die periode de toch al niet gemakkelijke leefomstandigheden van de bevolking extra hebben bemoeilijkt. Buisman stelt vast dat, na een wat warmer klimaat in het eerste kwart van de 16^e eeuw, het klimaat in het tweede kwart al wat kouder was, een trend die zich in de periode 1550-1575 heeft voortgezet.¹⁶² In het laatste kwart van de 16^e eeuw is de gemiddelde jaartemperatuur waarschijnlijk de laagste in de afgelopen duizend jaar geweest.¹⁶³ De winters zijn dan ‘normaal’ tot ‘veel te koud’, de zomers daarentegen ‘overwegend koel’. Een overeenkomstig beeld toont het eerste kwart van de 17^e eeuw, overigens dan wel met een licht stijgende gemiddelde jaartemperatuur.¹⁶⁴ Het is precies dit tijdvak (1575-1625) dat door Buisman als het dieptepunt van de zogenoemde ‘Kleine IJstijd’ wordt beschouwd.¹⁶⁵ Berucht is de zeer strenge winter van 1607 op 1608. In april 1608 vraagt de kerk van Rockanje de leden van de classis dat zij hun schoolmeester ‘die in den langen strangen winter zeer veracht is ende in schulden gecomen, yetwat soude toeleggen, opdat hy uuyt zyn schult mochte geraken ende de luyden, die hy schuldich is, voldoen, alzo hy van haer vertrect’.¹⁶⁶ De achterliggende reden was derhalve dat de man op zeer korte termijn geld op tafel moest leggen. Een strenge winter betekende voor de gewone man altijd gebrek, armoede en hoge stookkosten en voedselprijzen. Kennelijk had de schoolmeester zich om de winter door te komen in de schulden moeten steken.

WATER EN VUUR

Daarnaast had de bevolking herhaaldelijk te kampen met grote en kleine dijkdoorbraken en overstromingen. Zo werd in de eerste helft van de 16^e eeuw veel schade aangericht door de kort op elkaar volgende zware overstromingen in 1530 en 1532, die de verschillende eilanden deels of grotendeels onder water zetten.¹⁶⁷ Maar het rampzaligst was wel de catastrofe waardoor de Noordelijke Nederlanden op 1

¹⁵⁷ ACBr 28 okt. 1574.

¹⁵⁸ ACBr 26 sept. 1575. Voor het quorum zie pag. CVIII.

¹⁵⁹ ACBr 29 sept. 1578, het betrof de vergadering van 18 augustus daaraan voorafgaand. Volgens Buisman was de zomer van 1578 warm en extreem droog, Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* IV, 37-38.

¹⁶⁰ ACBr 26 juni 1601. Buisman noemt een storm in juni ‘vrij zeker op 19 juni’, Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* IV, 203.

¹⁶¹ ACBr 6 dec. 1610.

¹⁶² Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* III, 731-736 (1450-1575).

¹⁶³ Buisman, *ibidem* IV, 703 (1575-1675).

¹⁶⁴ *Ibidem*, 704.

¹⁶⁵ Buisman situeert deze ‘Kleine IJstijd’ van ca. 1430 tot ca. 1860, *ibidem* II, 641 (1300-1450).

¹⁶⁶ ACBr 22 apr. 1608.

¹⁶⁷ Voor meer details betreffende deze regio’s: zie Klok, *Voorne en Putten*, 150-152 en Gottschalk, *Stormvloed* II 459-463 en 490-495. De stormvloed van 1530 staat bekend als de St. Felixvloed (5 november). De stormvloed van 1532 was op 2 november. Bij deze stormvloed ging het dorp Putten, waaraan het eiland zijn naam ontleende, ten onder. Het werk van Gottschalk bevat ook veel gegevens over kleinere doorbraken en overstromingen.

november 1570 werden getroffen: de Allerheiligenvloed.¹⁶⁸ Barthold Ernst, griffier van het Hof van Holland, rapporteert Alva over deze ‘miserable calamiteyt’ en meldt dat het hele land van Voorn ‘boisten ’t Vlacke’ is ondergelopen met uitzondering van ‘een polderken ofte twee’. In ‘Voorn over ’t Vlackee’ zijn 17 polders geïnunderd en daarnaast ook het ‘geheele landt van Putte (...) ’t meestendeel van alle die beesten verdroncken (...) ende wel XXV personen verdroncken’.¹⁶⁹ Op het eiland Westvoorne liepen Goedereede en Ouddorp ernstige schade op. De hoge kosten voor het dijkherstel die dergelijke overstromingen met zich meebrachten trokken een zware wissel op de financiële draagkracht van de bevolking.¹⁷⁰

De bevolking werd niet alleen door het water belaagd, ook branden eisten veelvuldig hun tol. Grote stadsbranden komen in de 17^e eeuw niet zo heel veel meer voor omdat steeds meer huizen van steen worden opgetrokken en met pannen worden gedekt. Maar op het platteland zijn hout en riet tot ver in de 19^e eeuw veel gebruikte bouwmaterialen, en dorpsbranden zijn dan ook bepaald geen zeldzaamheid.¹⁷¹ Van der Gouw beschrijft de bevolking van Stad aan het Haringvliet als vrijwel uitsluitend bestaande uit ‘pachters, landarbeiders en enkele schippers, woonachtig in hun eigen houten huizen en huisjes (vaak van oud scheepshout) met rieten daken’.¹⁷² In 1601 wordt Nieuwe-Tonge, waar de woonomstandigheden niet veel anders dan in het nabijgelegen Stad aan het Haringvliet geweest zullen zijn, opgeschrikt door een dorpsbrand. Arnoldus Timmerman, de predikant van Nieuwe-Tonge, zet een actie op touw en verzoekt via de classis of elke kerk zou ‘willen gunnen een redelycke aelmoesse voor de arme lieden, die hare huysen afgebrant zyn van de Nieuwe-Tonge’.¹⁷³

EEN ONGEZOND GEBIED?

Hoe beleefden de tijdgenoten zelf de leefomstandigheden in deze regio? Het is bekend dat het deltagebied bepaald niet de naam had een gezond leefgebied te zijn. Volgens de eerder genoemde Johannes Veirac had Overflakkee ‘eene koude, vogtige en zeer veranderlijke luchtsgesteldheid, welke veeltijds met uitwaasemingen der omgelegen slikken voorzien is’, hetgeen hij als een belangrijke oorzaak ziet van de door hem beschreven gal- of kwijlkoorts.¹⁷⁴ Deze 18^e-eeuwer zal, zeker gezien het klimaat eind 16^e begin 17^e eeuw, geen bezwaar hebben gemaakt tegen het overbrengen van zijn karakterisering naar die eerdere

¹⁶⁸ De hier volgende gegevens zijn ontleend aan Gottschalk, *ibidem*, 654-661, die veel meer detailgegevens verstrekt. Zie ook Klok, *Voorne en Putten*, 153-161.

¹⁶⁹ Aangehaald door Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* III, 650.

¹⁷⁰ Ook kerkelijke instellingen kregen daarmee te maken: geestelijken behoeften ‘propter inundationem’ slechts een derde tot de helft van de leges voor een vicariaat neer te tellen zoals in 1571-1572 in Sommelsdijk en Brielle, Grijpink, *Register*, 45 en 101. Het kapittel van Geervliet geraakte in ernstige financiële problemen en moest een groot deel van zijn landbezit van de hand doen, Klok, *Voorne en Putten*, 152-161; Vogelaar, ‘Enkele hoofdstukken uit de kerkgeschiedenis van Geervliet’, 87-88.

¹⁷¹ Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water* III, 697-698.

¹⁷² Van der Gouw, ‘Rechtsbronnen van Stad aan ’t Haringvliet’, 67.

¹⁷³ ACBr 18 apr. 1601. De volgende keer zullen de broeders hun ‘aelmissen’ meebrengen. Een soortgelijk verzoek bereikt ook de classis Dordrecht op 1 mei 1601, zie Roelevink (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1601-1620*, 2. De classis reageert wat terughoudend en vindt dat de classis Brielle eerst aan de beurt is om te helpen, als dat niet genoeg oplevert wil de classis Dordrecht ook wel doen ‘het beste wat mogelijk is’. De classis Rotterdam houdt een inzameling: Bouterse (ed.), *Classicale acta Rotterdam en Schieland*, 230 (30 apr. 1601). Een collecte in de classis Delft brengt f84, 16 st. en 6 p. op, Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft en Delfland*, 262 en 278 (3 juli 1601 en 28 feb. 1602).

¹⁷⁴ Johannes Veirac, ‘Waarneming etc.’, 443. Vgl. daartegenover Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, 19: ‘De bloeiende gelaatskleur, het goede voorkomen der inwoners, en de hooge ouderdom welken velen bereiken, zijn voldoende bewijzen tegen de bevooroordeelde meening, welke nog velen tegen de luchtgesteldheid van dit en andere eilanden blijven voeden’ en later ook Plokker, *Geschiedenis van Voorne-Putten en Rozenburg*, 21-22: ‘Wat de luchtsgesteldheid aangaat, deze is tamelijk gezond, wel wat schielijk afwisselende met opkomende zeewinden en dampen; doch tering en andere kwaadaardige ziekten zijn hier zeldzamer, dan wel in andere streken van ons Vaderland.’

periode. Zijn laat-16^e-eeuwse collega's redeneerden immers geheel in dezelfde trant, want als in 1592 de predikant van Simonshaven vraagt of hij van een andere 'bequaeme dienst' kan worden voorzien 'cousseerende zijn continuele ongesontheit, diewelcke spreuijt uijt die swaericheit des luchts', dan wordt daar direct aan toegevoegd: 'soe die medecijs seggen'.¹⁷⁵ Eén van de overwegingen van de oude ds. Fraxinus om met emeritaat te gaan was omdat hij niet wist of hij op zijn leeftijd de lucht, die in Brielle 'wat hard' is, zou kunnen verdragen.¹⁷⁶ Priester haalt voor Zeeland, in landschappelijk en klimatologisch opzicht toch wel goed vergelijkbaar met Overflakkee, Voorne en Putten, soortgelijke uitlatingen van tijdgenoten aan. De dampen (miasma's) die uit de slikken oprezen werden ronduit gevaarlijk geacht.¹⁷⁷ In 1644 schreef Boxhorn over de spreekwoordelijke 'Zeeuwse koorts' die de 'schrick by den aengrensenden volckeren' waren geworden.¹⁷⁸

Ook al zijn beschouwingen zoals die van Veirac in medisch opzicht natuurlijk al heel lang achterhaald, daarmee was het gelegde verband tussen de gezondheid van de bevolking en de toenmalige leefomgeving nog geen onzin. Priester vermoedt dat er in Zeeland vóór de negentiende eeuw sprake was van een extreem hoge sterfte.¹⁷⁹ In dit verband wijst hij ook op de malaria die in Zeeland (en dus? ook in deze regio) als gevolg van de verzilting tot in de twintigste eeuw endemisch was in de provincie.¹⁸⁰ 'Het brakke milieu van de Zeeuwse polders en schorren vormde een uitstekende biotoop voor de malariamug'¹⁸¹ en op de Voornse en Puttense eilanden zal op sommige plaatsen de situatie niet veel anders zijn geweest. Of de hoge sterfte in vroeger eeuwen alleen aan de malaria moet worden toegeschreven is intussen nog maar zeer de vraag. De genoemde 'Zeeuwse koorts' kunnen ook andere oorzaken hebben gehad.¹⁸² Had men een goede waterlozing dan had dit wel weer een positief effect op de volksgezondheid. Het is tenminste opmerkelijk dat een bron uit circa 1670 het eiland Overflakkee als 'zeer gezond' omschrijft en daarbij een direct verband legt met de (relatief) hoge ligging van het eiland en de toenmalige waterhuishouding.¹⁸³ Niettemin behoorden nog in de 19^e eeuw Zeeland en Zuid-Holland tot de ongezondste gebieden. De in 1866 verschenen *Sterfte-atlas van Nederland*, waarin het verband tussen een relatief vochtige bodem en de volksgezondheid werd blootgelegd, wees uit dat de Limburger gemiddeld 40 jaar werd, de Zeeuw en de Hollander daarentegen mochten rekenen op slechts 25 tot 27 jaar.¹⁸⁴

De reputatie van een weinig aantrekkelijk gebied zou zelfs pogingen tot rekatholisering in de weg hebben gestaan. Nadat Rogier heeft geconstateerd dat de Zuid-Hollandse eilanden het toonbeeld waren van een 'egaal geslaagde protestantisering' en dat 'van missie hier niet veel terecht kon komen (...)' vervolgt hij:

¹⁷⁵ ACBr 22 juni 1592.

¹⁷⁶ Zie Bijlage G - Notitie van Willem Crynsz., pag. 634.

¹⁷⁷ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 47-48.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 48.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 48 ('(...) lijkt Zeeland een soort plattelandsversie van de 'urban graveyard' te zijn geweest', dus met een sterfteoverschot).

¹⁸⁰ *Ibidem*, 61. Hallema wijt het veelvuldige verzuim van ds. Paschasius van Klundert in de classis Dordrecht aan 'waarschijnlijk malaria of geelzucht ten gevolge van de jongste inpolderingen', Hallema 'Hoe de hervormde gemeenten in Brabants Noordwesthoek zijn ontstaan', 202.

¹⁸¹ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 39.

¹⁸² Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 62. Prof. dr. M.J. van Lieburg wees mij erop dat het beter is te spreken van de *febres intermittentes* of tussenpozende koorts die door hun effecten op de lever en vooral de milt ernstig galbraken veroorzaakten.

¹⁸³ Het betreft een bron uit kringen van Jezuieten die in de 17^e eeuw in de statie van Oude-Tonge werkzaam waren. 'Terra est saluberrima quia tam alto loco sita, si cataractae aperirentur, fossae omnes jacerent sine aquis', Kleijntjens, 'Oude-Tonge' 354. Volgens de overlevering zou er op het eiland zelfs nooit de pest geheerst hebben. Vgl. hiermee het eerder aangehaalde betoog van Veirac van een eeuw later op pag. XXV.

¹⁸⁴ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 237-241.

‘Verblijf en werkzaamheid op deze eilanden moeten, behalve dan door de moeilijke bereikbaarheid van het land, de zeer verspreide bewoning en het ruwe klimaat, waarover dikwijls geklaagd wordt, ook door de grotere gevaren voor de persoonlijke veiligheid wel zeer weinig aantrekkelijk geweest zijn.’¹⁸⁵

Niet alleen voor rekatholiserende priesters maar ook voor calvinistische predikanten was de vraag of het in deze streken gezond wonen en werken was, wel degelijk reëel. Wat opvalt, is dat dan vrijwel altijd op de luchtkwaliteit wordt gewezen. In 1576 wil de predikant van Zwartewaal, Florentius Gerardi, daar weg en één van de redenen die hij aanvoert is dat ‘hij daer dickmael zieck ende cranck is ende die lucht daer nijet verdragen en mach’, ook al staat er even verder in een ander verband dat hij nog ‘ionck van jaren’ is.¹⁸⁶ Later blijkt Florentius een psychiatrisch geval te zijn en het is heel wel mogelijk dat dat hem toen al parten heeft gespeeld.

Maar met zijn opvolger, Henricus Crieckenbeeck, gaat het al niet beter. Deze predikant krijgt enkele jaren later een beroep naar Muiden en terwijl dat beroep (het was inmiddels het tweede beroep) nog loopt, wil ook de gemeente van Rockanje hem wel hebben. Maar daar heeft Crieckenbeeck geen zin in en hij schrijft

‘in sijnder cranckheijt een clachtelicken brieff an den broederen, schrijvende ende biddende dat de broederen hem doch verorloven op Muijden te moegen trecken, ofte dat sij hem genoechaem ende sijne huysfrou in haeren doot ende verderff houden, alsoe sij hier niet aerden conen ende niet toecomen en moegen’.¹⁸⁷

‘Bedroeft ende verschrickt’ laten de broeders hem dan gaan. Opvallend genoeg wil dezelfde Crieckenbeeck in 1589 toch wel weer in de classis, zelfs in Rockanje, komen werken maar nu wel onder de voorwaarde dat ‘waer’t dat hij hier niet wel soude moogen aerden ende dat overmidts die lucht ofte anders dat hy soude moogen vertrecken daer hij in beter gesondtheyt soude moegen leeven.’¹⁸⁸ Twee jaar later wordt hij beroepen naar Zuidland, waar hij in 1594 overlijdt.

Als in 1582 Simon Jansz. Philaeus naar Dirksland komt, (‘gewillichlycken’ staat er bij), dan doet hij dat

‘nochtans conditionaliter dat hij wel wilt voer een jaer beproeven oft hij ende syn huysvrouwe die locht soude mogen verdragen ende soe hij dese selve niet en can verdragen houdt hem als dan vrij ende ongebonden d’welck by den broederen wel voor goetd aengesien wordt ende consenteren hem op zijn versoek t’voors.’¹⁸⁹

Philaeus zou toch nog tot 1585 in Dirksland blijven. Ook Henricus Lucasz. van Steenwijk, predikant in Rockanje, wil vertrekken onder meer omdat ‘hy ende syn huysvrouwe de locht niet en connen verdragen.’¹⁹⁰ De classis stelt het besluit nog even uit, en dan horen we er niets meer van. Van Steenwijk hield het inderdaad nog een tijdje uit want pas in 1587 vertrekt hij naar Korendijk, van welke gemeente hij in 1590 wordt losgemaakt.

De in 1591 van zijn gemeente Abbenbroek losgemaakte Matthias Dijckman kan niet erg enthousiast raken voor zijn nieuwe hem toegewezen gemeente Nieuw-Helvoet ‘vanwegen de ongelegenheit der plaetse ende swaricheyt der locht met sijn wijf ende kinderkens met crancheden ende swaricheden besocht sijnde’. De classis staat hem toe dat, als hij er niet kan aarden, binnen een jaar naar een andere plaats mag vertrekken.¹⁹¹ Dat laatste heeft nooit plaatsgevonden: hij is er in 1593 overleden.

De uit Vlaardingen afkomstige Cornelis Adriaansz., predikant in Dirksland sinds 1595, greep de ziekte van zijn vrouw (‘denckende oft den aert des ’s lants haer contrarie es’) aan als argument om een beroep

¹⁸⁵ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 786.

¹⁸⁶ ACBr enkele kladaantekeningen na de acta van 17 september 1576.

¹⁸⁷ ACBr 9 jan. 1581

¹⁸⁸ ACBr 29 mei 1589.

¹⁸⁹ ACBr 7 mei 1582.

¹⁹⁰ ACBr 6 juni 1583.

¹⁹¹ ACBr 24 juni 1591.

naar Maassluis aan te willen nemen.¹⁹² Hij kreeg inderdaad zijn zin en werd in 1598 daar de eerste predikant.

Was de in deze regio endemisch voorkomende malaria al een reëel gezondheidsrisico, de regio bleef ook niet verschoond van de van tijd tot tijd terugkerende pestepidemieën.¹⁹³ Gedurende de jaren 1573-1574 sloeg de pest in Holland hard toe. In 1573 heerste in Brielle de pest.¹⁹⁴ In het volgende jaar moest Johannes Culhemius, predikant in Nieuw-Helvoet, op de vergadering van 15 juli verstek laten gaan omdat hij ‘laborabat peste’; de dag erna overleed hij.¹⁹⁵ Een maand later, 16 augustus, verplaatsten de broeders de classisvergadering, die in Goedereede gehouden zou worden, naar Sommelsdijk omdat zij vernomen hadden dat in de stad ‘die peste grasseerde’.¹⁹⁶ Gerardus Gallinaceus meldt in een brief van 6 oktober 1574 aan Arent Cornelisz. in Delft naast het al genoemde overlijden van Culhemius ook het heengaan van Allardus Theodori van Spijkenisse en Johannes Wilhelmi van Nieuwenhoorn en maakt zich ook ongerust over de echtgenote van zijn collega Andries Cornelisz.¹⁹⁷ Twaalf dagen later overlijdt Gallinaceus zelf, naar we wel mogen aannemen aan dezelfde ziekte.

Ook in 1604 moet zich in Brielle en Bommenede een pestepidemie hebben voorgedaan.¹⁹⁸ Over de predikant van Spijkenisse, Johannes Vossius, wordt in 1605 geklaagd inzake nalatigheid in het bezoeken van zieke gemeenteleden. Tijdens een visitatie van zijn gemeente verdedigt hij zich daartegen met het verweer ‘dat hy is geweest by verscheyden luijden, die met peste versocht waeren’.¹⁹⁹ Onder de veronderstelling, dat de geuite klachten tegen Vossius betrekking hebben over een al wat langere periode, zou dit nog een indirecte verwijzing kunnen zijn naar de pestepidemie van 1595-1605. In het klassicale vergaderritme is overigens geen afwijking te constateren.

DE OMVANG VAN DE BEVOLKING

Temidden van deze omgeving trachtten de inwoners in de dorpen en de enkele steden zich te handhaven. Hoe zag de samenleving, te midden waarvan de predikanten en de classis hun werk deden, er uit, op welke wijze voorzag men in het dagelijks brood, en ook, om welke aantallen inwoners gaat het? We beginnen met deze laatste vraag. Het mag wellicht een gemeenplaats heten dat de hoeveelheid statistische gegevens betreffende de bevolking in de pre-industriële tijd zeer schaars is, het feit zelf is er niet minder

¹⁹² ACBr 15-16 juni 1598.

¹⁹³ Noordegraaf en Valk noemen de pest zelfs endemisch, *De gave Gods*, 43 met epidemische verheffingen.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 43, 226 en 231.

¹⁹⁵ ACBr 15 juli 1574.

¹⁹⁶ ACBr 16 aug. 1574. In 1574 heerste in deze streken de pest: in de armenrekeningen van Geervliet wordt in 1574 gewag gemaakt van een betaling aan twee ‘pestmeijsterkens’ voor de aankoop van medicijnen, Van Hoorn, *Geervliet, ‘stedeke in Putten’*, 38. Op de synode van Dordrecht stellen de Brielse afgevaardigden de vraag ‘of de dienaers de krancke van der peste sullen schuwen, overmidts dat sy de infectie onder de gansche gemeynthe soudén mogen brengen’ en zelfs de mensen uit de kerk zouden blijven waar een predikant preekt die bij pestlijders op bezoek is geweest. Het antwoord van de synode: ten aanzien van zieken mag in het pastoraat geen onderscheid worden gemaakt ‘doch dat de dienaers hierinne niet stoutelick ende onvoorsichtelick en handelen’, zie Rutgers, *Acta*, 159 en 202. Men was zich van de risico’s zeer wel bewust. In de grotere steden werden pestziekentroosters aangesteld die vanwege het risico goed werden betaald, De Niet, *Ziekentroosters*, 65 en 67-70.

¹⁹⁷ GAD, AHG Delft, inv.nr. 40: ‘Obiit enim Johannes Culhemius, minister in Hellevoet, Alerdus in Spikenes, quondam minister in Monster, et Johannes Guilelmi in Novocornu; corripuit idem morbus uxorem mei collegae (...)’.

¹⁹⁸ Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, 227, 231-232.

¹⁹⁹ ACBr 25 juli 1605. Vossius bracht het uiteraard als een daad van pastorale bewogenheid; de vraag of het vanuit een oogpunt van besmettingsrisico verstandig is om huizen van pestlijders langs te gaan is uiteraard een andere, zie hierover Noordegraaf en Valk, *De gave Gods*, o.m. 90-91. Zie ook voorgaande noot 196.

om.²⁰⁰ Voor onze periode, de late 16^e en vroege 17^e eeuw, hebben we als echt betrouwbare bron niet zo veel meer dan de gegevens van de volkstelling van 1622, die uitgevoerd werd ten behoeve van de heffing van een hoofdgeld.²⁰¹ Daarbij is het een gelukkig toeval dat het tijdstip van deze telling precies samenvalt met het einde van onze periode.

Enigszins minder fortuinlijk zijn we als het gaat om gegevens betreffende de bevolkingsomvang rond 1570. De voor de kennis van de demografische ontwikkeling in Holland zo belangrijke *Enquete* van 1494 en *Informacie* uit 1514 laten het wat betreft Voorne en Putten volledig afweten.²⁰² Weliswaar staat daar tegenover dat er is een *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle ende Lande van Voorne, by Commissarissen van 'sKonincs wegen genomen in augusto MDLXV*,²⁰³ maar in dit document staan helaas geen inwoneraantallen, aantallen huizen of haardsteden. Alleen bij Zwartewaal is – min of meer toevallig – terloops opgetekend dat het dorp (in 1565 dus) een omvang heeft van 140 huizen. Voor het overige worden naast een opsomming van de lasten voortvloeiend uit de ‘dijckagie’ vooral te belasten grondoppervlaktes meegedeeld.

Daarnaast weten we uit kerkelijke visitatierapporten uit 1571 (waarop we later in een ander verband nog terug komen) van enkele dorpen in Voorne en Putten de aantallen communicanten en van één dorp (Rockanje) het aantal inwoners.²⁰⁴ Verder zijn enkele gegevens af te leiden uit een voor Alva in 1569 samengesteld rapport door een commissie onder leiding van een naaste medewerker van Alva, de Italiaan Chiappino Vitelli, over de militaire situatie langs de gewesten aan de kust.²⁰⁵

Tenslotte leverde een in 1551 in Holland gehouden telling van het aantal weerbare mannen (dat wil zeggen het aantal mannelijke personen tussen 18 en 60 jaar) voor ons een zeer waardevolle bron op.²⁰⁶ Weliswaar zijn niet alle plaatsen in die telling meegenomen maar deze bron biedt wel genoeg aanvullende gegevens waardoor per deelregio de demografische ontwikkeling in grote lijnen kan worden weergegeven. Allereerst de gegevens van 1622 samengevat in de volgende tabel:

²⁰⁰ ‘We must content ourselves with a motley assemblage of evidence, much of which requires various sorts of manipulation before it can serve our purposes’, De Vries, *The Dutch rural economy*, 74.

²⁰¹ Gepubliceerd door Van Dillen, ‘Summiere staat’. In navolging van Dillen wordt ook door van der Woude de betrouwbaarheid van deze telling hoog aangeslagen: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 93-94. De hier gepresenteerde totaalcijfers zijn ontleend aan Van der Woude. De totaaltellingen bij Van Dillen, die kennelijk uit de bron zelf zijn overgenomen, zijn niet allemaal juist; de verschillen zijn in een enkel geval zelfs aanzienlijk.

²⁰² Zie de voorberichten in: Fruin (uitg.), *Enquete ende informatie*, XVIII en Fruin (uitg.), *Informacie*, VI-VII.

²⁰³ Gepubliceerd bij Fruin (uitg.), *Enquete ende informatie*, 276-314 met een uitgebreid compliment van Fruin aan de Brielse archivaris de Jager, *ibidem*, XVIII-XVIX.

²⁰⁴ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkevisitatiën*.

²⁰⁵ Zie Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’, 136-137 waar inwoneraantallen voor deze regio zijn vermeld.

²⁰⁶ Zie Brünner, ‘Recuel uyte overgesonden cedullen van de wapenschouwinghe over Hollandt belast te doen’. De volledige criteria voor een weerbare man waren: tussen de 18 en 60 jaar, in het bezit van een goede gezondheid, zonder lichaamsgebreken en een bepaalde lichaamslengte.

Tabel 1. Inwoneraantallen Voorne, Putten, Westvoorne en Overflakkee 1622

VOORNE (excl. Zuid- en Westvoorne)		PUTTEN (excl. Overflakkee)		WESTVOORNE EN OVERFLAKKEE (met Bommenede)	
PLAATS	INW.	PLAATS	INW.	PLAATS	INW.
Brielle	3.632	Geervliet	491	Goedereede	435
Rugge	156	Zuidland	1.082	Ouddorp	535
Oostvoorne	522	Spijkenisse c.a.	811	Dirksland	1.174
Rockanje ²⁰⁷	487	Hekelingen c.a.	372	Herkingen	117
Nieuwenhoorn	502	Simonshaven c.a.	265	Melissant	178
Nieuw-Helvoet	391	Biert c.a.	83	Oude-Tonge	1.143
Oudenhorn	484	Korendijk	532	Nieuwe-Tonge	548
Zwartewaal	604	Piershil	350	Ooltgensplaat	1.810
Vierpolders	278			Middelharnis	1.134
Heenvliet	521			Stad aan het Haringvliet	294
Abbenbroek	393			Bommenede c.a.	343
Overige	292				
Totaal	8.262	Totaal	3.986	Totaal	7.711

Over het gehele gebied van de classis genomen gaat het derhalve om in totaal 19.959 inwoners.²⁰⁸

Kunnen we nu iets zeggen over de bevolkingsomvang rond 1570? Van der Woude heeft in zijn *Het Noorderkwartier* niet alleen de ontwikkeling van de bevolkingsomvang in Noord-Holland van de 16^e tot en met de 18^e eeuw geanalyseerd maar deze ook geplaatst in het perspectief van de bevolkingsontwikkeling in geheel Holland.²⁰⁹ Hij schatte de omvang van de bevolking in geheel Holland in 1514 op 275.000 en in Zuid-Holland op 194.000; voor 1622 becijfert hij een bevolkingsomvang van 671.675 respectievelijk 482.018.²¹⁰ Dat betekent dat de bevolking in het gebied van de classis in 1622 4,15 % van de bevolking van geheel Zuid-Holland omvatte.

Gedurende de 16^e eeuw is de Hollandse bevolking dus met 144 % en de Zuid-Hollandse bevolking met 148 % toegenomen, een vrijwel parallelle ontwikkeling. Toch mogen we deze conclusie niet doortrekken en veronderstellen dat de ontwikkelingen in de omvang van de bevolking in het gehele Voornse en Puttense – bovendien: ongezonde – gebied in de pas liep met die in Zuid-Holland. Dat blijkt al als we kijken naar de uitsplitsing van de cijfers over de steden en het platteland²¹¹:

Tabel 2. Inwoners Zuid-Holland 1514-1612

	1514	1622	% groei 1514-1622
12 steden	105.000	298.588	184 %
platteland	89.000	183.430	106 %
totaal	194.000	482.018	148 %

In deze 12 steden, die als groep dus veel sneller groeiden dan het platteland, is ook Brielle opgenomen. Het is echter wel zeker dat Brielle in de 16^e eeuw geen deel had aan de snelle bevolkingsgroei die zich vooral voordeed in de opkomende steden zoals Rotterdam. Het inwoneraantal van Brielle wordt voor 1514 geschat op 3055 en in 1622 3632; dat levert slechts een bescheiden bevolkingstoename gedurende de

²⁰⁷ Incl. Naters (83) en St-Annapolder (60).

²⁰⁸ De totaaltellingen bij Van Dillen kloppen niet helemaal met de onderliggende cijfers.

²⁰⁹ Zijn referentiejaar is daarbij: 1514 (het jaar van de Enquete), 1622 (de volkstelling door de Staten van Holland) en 1795 (de oudste volkstelling van geheel Nederland), Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 89-96.

²¹⁰ Zie voor de onderbouwing: Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 91-92.

²¹¹ Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 111.

16^e eeuw op.²¹² Het is daarom al veel veiliger de veronderstelling van een parallelle bevolkingsontwikkeling te beperken tot die van het platteland.²¹³ Op basis daarvan zouden we de volgende hypothetische tabel kunnen opstellen:

Tabel 3. Inwoners Voorne-Putten 1514-1612 (hypothetisch)

	1514	1622	% groei 1514-1622
Brielle	3.055	3.632	19 %
Platteland	8.000	16.391	106 %
Totaal	11.055	20.023	81 %

Om nu tot een schatting voor om en nabij 1570 te komen is de aanname dat de bevolkingsontwikkeling gedurende de 16^e eeuw een continue constante groei vertoonde ook weer te gewaagd. Zo noemt Van Vliet voor Brielle in 1550 een inwoneraantal van 3487.²¹⁴ Hoewel daar vermoedelijk ook Rugge en Nieuwland zijn meegerekend moet dit toch als te hoog worden aangemerkt. De telling van weerbare mannen in 1551 leverde met inbegrip van ‘de weduwen oft vrouwen, goet geweer in haere huysen hebbend’ een getal van 580 op. Met de door Van der Woude gehanteerde reductiefactor van 100/26 komt dit uit op 2231.²¹⁵ Dit is ongetwijfeld wel weer (veel) te laag, ook al houden we rekening met een vermindering van het aantal inwoners door de stadsbrand van 1548, waarbij 140 van de 634 huizen werden verwoest.²¹⁶ Het eerder genoemde rapport-Vitelli (1569) meldt voor Brielle daarentegen 600 huizen en 750 weerbare mannen. Uitgaande van door van der Woude in zijn *Het Noorderkwartier* ontwikkelde omrekeningsfactoren zou dat neerkomen op een inwoneraantal van 2885 à 3000.²¹⁷ Vermoedelijk gaan we het veiligst als we rond 1570 voor Brielle uitgaan van ca. 3000 inwoners en dus een groei tot 1622 van ongeveer 20 %. De tijdelijke inzinking in het inwoneraantal als gevolg van de gebeurtenissen in 1572, waarbij behalve de roomse geestelijkheid, ook een deel van de overige bevolking de stad ontvluchtte wordt hier buiten beschouwing gelaten. Plokker meldt ‘uit eene lijst of een register, berustende onder de stadsarchiven’ voor 1573 een getal van 1368 inwoners inclusief het garnizoen.²¹⁸ De komst van het Engelse garnizoen in 1585 zal weer voor wat extra levendigheid in de stad hebben gezorgd.

Van het platteland rond Brielle is een redelijk compleet beeld te reconstrueren van de bevolkingsontwikkeling in deze tijd. Van een groot deel van de dorpen rond Brielle is het aantal weerbare mannen in 1551 bekend. Verder weten we op basis van eerder genoemde visitatierapporten uit 1571 van enkele dorpen de aantallen communicanten.²¹⁹ Van der Woude heeft de bruikbaarheid van aantallen

²¹² Van Vliet, *Visiers en kapers*, 13.

²¹³ Ook dat is eigenlijk al een gewaagde veronderstelling, bij gebrek aan beter. De Vries wijst er namelijk op dat de regionale verschillen enorm kunnen zijn, De Vries, *The Dutch rural economy*, 87. Een voorbeeld uit de periode 1622-1795: de bevolking van de Hoekse Waard verdubbelde, die van Goeree-Overflakkee en Voorne-Putten groeide niet meer dan 36 %, het Noorderkwartier zag de bevolking daarentegen afnemen met 40 %.

²¹⁴ Van Vliet, *Visiers en kapers*, 11.

²¹⁵ Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 145. De reductiefactor is gebaseerd op de veronderstelling dat de weerbare mannen van 16 tot 60 jaar 26 % van de bevolking uitmaakten. Houden we er rekening mee dat de leeftijdsgrenzen voor de weerbare mannen in het ‘Recueil’ 18 en 60 jaar zijn dan zou de reductiefactor eigenlijk wat moeten worden aangepast. Van der Woude noemt een aandeel van 22 % (*ibidem*, 147) hetgeen voor Brielle een bevolkingsaantal van 2636 zou opleveren, nog steeds een schatting die aan de lage kant zit. Troost en Woltjer, ‘Brielle in Hervormingstijd’, 311.

²¹⁷ Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’ 135-136, voor een toelichting op de omrekeningsfactoren: zie aldaar noot 119.

²¹⁸ Helaas zonder verdere precisering van zijn bron, Plokker, *Geschiedenis van Voorne-Putten*, 76. Klok meldt hetzelfde getal, Klok, *Voorne en Putten*, 191. Drs. A.A. van der Houwen van het Streekarchief te Brielle wees mij er op dat deze telling vrijwel zeker slechts een deel van de stad betrof.

²¹⁹ Van Rappard en Muller (ed.), *Verslagen van kerkvisitatiën*, passim.

communicanten onderzocht en geprobeerd de verhouding van deze aantallen en de gehele bevolkingsomvang af te leiden. Hij kwam voor het platteland tot een omrekenfactor van 100/65 van het aantal communicanten.²²⁰

Verder is al melding gemaakt van het feit dat Zwartewaal in 1565 140 huizen telde. Het aantal huizen zal in 1571 daar niet ver vandaan hebben gelegen. Uitgaande van een gemiddelde woningbezetting van 5 komt dat neer op 700 inwoners.²²¹ In 1604 wordt een getal van 100 huizen opgegeven hetgeen strookt met een lager inwoneraantal in 1622.²²²

Tenslotte meent 't Hart dat het aantal inwoners van Heenvliet rond 1550 de 500 niet te boven zal zijn gegaan.²²³ Gecombineerd met het inwoneraantal van 521 in 1622 zullen we er met een aantal van 500 inwoners in 1571 niet erg ver naast zitten.

In de onderstaande tabel zijn de bovengenoemde gegevens samengebracht met de daaruit afgeleide inwoneraantallen.

Tabel 4. Inwoneraantallen dorpen op Voorne 1551 - 1622

Plaats	Aantal weerbare mannen 1551	Aantal inwoners 1551 (geschat) ²²⁴	Aantal communicanten 1571	Aantal huizen 1571	Aantal inwoners 1571 (geschat)	Aantal inwoners 1622
Rugge	47	181		-	-	156
Oostvoorne	91	350	300	-	460	522
Rockanje c.a.	94	362	270	-	415	487
Nieuwenhoorn	136	523	400	-	615	502
Nieuw-Helvoet	98	377	300	-	460	391
Oudenhorn	94	362	-	-	-	484
Abbenbroek	-	-	260	-	400	393
Zwartewaal	108	415	-	140	700	604
Heenvliet	-	-	-	-	500	521

We hoeven geen lans te breken voor de (exacte) juistheid van de berekende inwoneraantallen om toch de conclusie te kunnen trekken dat deze gegevens niet wijzen op een bevolkingsgroei op het Voornse en Puttense platteland maar veel eerder op stagnatie. De dorpen waarvan het inwoneraantal in 1551 en 1622 bekend is tonen in die periode een gezamenlijke groei van 22%. Maar die toename lijkt – afgaande op de groei in de dorpen waarvan de cijfers voor 1551 en 1571 bekend zijn – vrijwel geheel in die jaren gerealiseerd te zijn. Ook het rapport-Vitelli uit 1569 wijst in de richting van een stagnerende bevolkingsontwikkeling. Voor het gehele platteland van Voorne en Putten (dus Brielle, Westvoorne en Overflakkee niet meegerekend) noemen Vitelli c.s. een aantal van 3.000 huizen en 5.000 weerbare mannen. Dat levert een bevolkingsomvang op van 16.500 à 19.231 zielen, hetgeen ongetwijfeld als te hoog moet worden ingeschat, maar het beeld van stagnatie wordt wel versterkt. Evenals dat in Brielle het geval was zal ook op het platteland in samenhang met de loop van de bevolking de economische ontwikkeling tenminste relatief zijn achtergebleven.

Van een aantal plaatsen op het eiland Putten (inclusief Korendijk en Piershil) zijn in de onderstaande tabel de gegevens over 1551 en 1622 naast elkaar gezet.

²²⁰ Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 77-91.

²²¹ De factor 5,5 voor de gemiddelde woningbezetting is ontleend aan Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 149.

²²² Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen* VII-III, 213.

²²³ 't Hart, *Historische beschrijving*, 48.

²²⁴ Met een reductiefactor van 100/26. Een hogere reductiefactor van 100/22 zou slechts het beeld van stagnatie versterken.

Tabel 5. Inwoneraantallen dorpen in Putten 1551 - 1622

Plaats	Aantal weerbare mannen 1551	Aantal inwoners 1551 (geschat)	Aantal inwoners 1622
Geervliet	116	446	491
Zuidland	202	777	1.082
Spijkenisse c.a.	126	485	811
Hekelingen c.a.	47	181	371
Simonshaven	64	246	265
Biert	19	73	83
Korendijk	123	473	532
Piershil	41	158	350
	738	2.839	3.985

Gezamenlijk zouden deze dorpen een toename laten zien van 40%; qua betrouwbaarheid roepen de cijfers voor Spijkenisse en Hekelingen echter wel wat vragen op die met het voorhanden materiaal verder niet bevredigend kunnen worden beantwoord. Tenslotte nog de gegevens voor 1551 en 1622 voor enkele dorpen op Overflakkee en Goedereede en Ouddorp op Westvoorne.

Tabel 6. Inwoneraantallen dorpen op Westvoorne en Overflakkee

Plaats	Aantal weerbare mannen 1551	Aantal inwoners 1551 (geschat)	Aantal inwoners 1622
Ooltgensplaat	284	1.092	1.810
Middelharnis	180	692	1.134
Stad a/h Haringvliet	29	112	294
Totaal 3 dorpen	493	1.896	3.238
Goedereede	250	962	435
Ouddorp	159	612	535
Totaal Westvoorne	409	1.574	970

Het rapport-Vitelli geeft voor Goedereede in 1569 200 huizen en de rest van Westvoorne 80 huizen hetgeen voor het hele eiland zou resulteren in 1500 inwoners terwijl op basis van het aantal weerbare mannen een bevolkingsaantal van 1574 valt te berekenen.²²⁵ Ook hier geldt dat, ook al zijn de geschatte cijfers voor Westvoorne aan de hoge kant, dan nog geconcludeerd moet worden dat het bevolkingsaantal is gedaald. Vooral in Goedereede moet – en zoals we zullen zien komt dat wel overeen met wat we weten over de economische ontwikkeling – de achteruitgang groot zijn geweest.

Uit de gegevens van 1622 blijkt dat er op Overflakkee enkele voor die tijd aanzienlijke dorpen zijn zoals Middelharnis, Dirksland, Ooltgensplaat en Oude-Tonge.²²⁶ De in de laatste tabel gepresenteerde gegevens voor enkele dorpen maken het niet aannemelijk dat daar al in 1571 van dergelijke aantallen sprake was. De bevolking van de drie genoemde dorpen nam van 1551 tot 1622 met 62% toe en het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat het ‘jonge’, een eeuw daarvoor uit zee opgekomen platteland van Overflakkee per saldo tijdens onze periode ondanks stagnerende economische omstandigheden door een immigratieoverschot toch een relatief behoorlijke bevolkingsexpansie te zien heeft gegeven. Boers meldt voor Middelharnis in 1593 een aantal huizen van 81 en in 1632 een aantal van 132. Onder de

²²⁵ Met behulp van de omrekenfactor van 100/26.

²²⁶ Van de 283 dorpen in het Zuiderkwartier van Holland waren er 65 met meer dan 1000 inwoners; Van Dillen, ‘Summiere staat’, 171-184. Binnen de heerlijkheden Voorne en Putten waren 5 dorpen (van de 37) met meer dan 1000 inwoners.

veronderstelling van een gelijkblijvende woningbezetting is dat toch een toename van 63%.²²⁷ Maar bij de huidige stand van de kennis is er nog heel veel onduidelijk. Mogelijk lag Overflakkee in demografisch opzicht veel meer in de invloedssfeer van Zeeland waar aan het eind van de 16^e eeuw sprake was van een aanzienlijke instroom van Vlamingen en Brabanders.²²⁸

REGIONALE ECONOMIE

Bij de plattelandssamenlevingen was er in de pre-industriële tijd een nauw verband tussen demografische en economische ontwikkeling.²²⁹ Nu we enigszins een idee hebben van de omvang van de bevolking van Voorne en Putten willen we thans in grote lijnen nagaan hoe die bevolking zich in haar onderhoud voorzag. Naast andere – secundaire – bronnen verschaft de al eerder genoemde *Informacie opten staet ende gesteltenisse der stede van den Brielle ende Lande van Voorne* uit 1565 ons daarover een aantal bijzonderheden.

Om te beginnen staat vast dat de economische situatie in de jaren '60 van de 16^e eeuw (dus al voor de Allerheiligenvloed) verre van rooskleurig was. Aan het eind van de *Informacie* van 1565 schreven de rapporteurs:

‘Ende bevinden wij apparentelick , dat tzelve lant voor den toecomenden tijt meer staet te verminderen dan te meerderen, alsoet geen aenwassen en heeft ende tot diversche plaetsen altans afbreect.’

Dat had uiteraard gevolgen voor de belastingcapaciteit omdat

‘dairdeur tmeestendeel van den bruyckers²³⁰ soe verarmt werden, dat sij nauwelicx de macht hebben tlant sijnen oirbair te doene ende den gronthere sijnen pacht te betaelen.’

De rapportage leidde er toe dat de bijdrage van de heerlijkheid Voorne in de beden van Holland bijna werd gehalveerd van 1/16 naar 1/30.²³¹

Voor Brielle, ook in onze periode veruit de belangrijkste plaats, was de grote bloeitijd, die viel in de 15e eeuw, voorbij. De stad was groot geworden door de haringvisserij en –handel; was zelfs de belangrijkste haringmarkt en bezat eens de grootste haringvloot van de Nederlanden.²³² De *Informacie* meldt dat de stad zich ‘principaelicken onthout mette neringe van de zeevaert, ende een weinich mit korenneringe, ende dat alleenlick van tgreyn, binnen den lande gewassen.’²³³ Door verlanding en inpoldering van de Goote, een waterweg waardoor de stad vanuit het zuiden bereikbaar was, en door verzanding van de haven was de omvang van die activiteiten echter aanzienlijk achteruitgegaan. Demografische en economische stagnatie gingen hier hand in hand. Rond 1550 was er nog maar een schaduw van de vroegere bloei van de stad over. Behalve dat Brielle de concurrentie voelde van de haringvisserij uit het naburige Zwartewaal verplaatste de haringvisserij zich ook vooral naar Rotterdam, Schiedam en Delfshaven. In 1477 voeren vanuit Brielle nog 80 haringschepen uit en vanuit Rotterdam en Schiedam achtereenvolgens 24 en 36. In de jaren 1580-1621 is dat getal teruggezakt naar een weliswaar stabiel maar toch gering jaargemiddelde van zo’n 12 schepen. Rotterdam en Schiedam daarentegen halen dan een gemiddelde van 77 en 60 en

²²⁷ Helaas meldt Boers zijn bron niet; Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, 256. Verseput schat het aantal inwoners in 1593 op 500 wat aan de lage kant lijkt, gezien het inwoneraantal van 1134 in 1622, Verseput, *Middelbarnis, een eilandgemeente*, 37-38.

²²⁸ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 57-58.

²²⁹ De Vries, *The Dutch rural economy*, 74.

²³⁰ Bedoeld zijn de pachtboeren.

²³¹ Troost en Woltjer, ‘Brielle in Hervormingstijd’, 310.

²³² Van Vliet, *Visserij en kapers*, 19.

²³³ *Enqueste*, 277.

Delfshaven neemt dan zelfs de koppositie in met een gemiddelde van 95 schepen.²³⁴ Op het gebied van de zoutvisserij wist Brielle zich tot het eind van de 16^e eeuw redelijk te handhaven; daarna trad ook daar verval in. Maassluis nam vanaf 1590 de leidende rol van Brielle over op het gebied van verwerking en export van gezouten vis.²³⁵ Vitelli noemt nog voor Brielle een aantal van 30 schepen waarmee op kabeljauw werd gevist, in 1598 worden 33 schepen geteld die voor de zoutvisserij werden ingezet, in de jaren 1616-1620 is dat aantal geslonken tot een jaargemiddelde van 18 schepen.²³⁶ Als gevolg van de oorlogshandelingen in 1572 en de jaren daarna verplaatsten veel reders hun activiteiten ook tijdelijk naar de West-Friese steden zoals Enkhuizen.²³⁷ Overigens leed de sector in de gehele Maasregio enorme schade door de Vlaamse kaapvaart.²³⁸

In samenhang met de visserij had Brielle ook betekenis als centrum van zouthandel. Het zout werd als retourlading uit Frankrijk en Spanje aangevoerd.²³⁹ De inheemse zoutwinning (moertering) in het eilandgebied was immers al lang teloorgegaan: niet alleen omdat Karel V, vanwege de met de moertering gepaard gaande bodemdaling en de daaruit voortvloeiende risico's, de zoutwinning al in het begin van de 16^e eeuw had verboden, maar ook omdat het buitenlandse zeezout goedkoper was.²⁴⁰

Ten behoeve van eigen voedselvoorziening was Brielle er wel in de 15^e eeuw in geslaagd de graanhandel op Voorne te beheersen.²⁴¹ Wat dat betreft stond de stad in een betere positie dan de meeste andere Hollandse steden aangezien de graanvoorziening van Holland als geheel sterk afhankelijk was van aanvoer uit het Oostzeegebied. Sluiting van de Sont door Denemarken als gevolg van politieke verwickelingen, zoals in het beruchte hongerjaar 1566, sneed de aanvoer af en leidde tot schaarste en hoge voedselprijzen.²⁴² Alle graan dat op het eiland was gewonnen (en dat was vooral tarwe) moest eerst op de markt in Brielle worden aangeboden; pas na twee uur 's middags mocht het worden doorgevoerd. Vanaf 1527 golden soortgelijke regels voor vlees, gevogelte en zuivelproducten.²⁴³ In vroegere tijden moet de graansector voor Brielle bepaald niet onbelangrijk zijn geweest. De stad fungeerde in de late 15^e en vroege 16^e eeuw als in- en doorvoerhaven voor Frans en Zuid-Nederlands graan en voor graan (in de eerste plaats tarwe) uit de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, grotendeels weer bestemd voor de Delftse graanmarkt.²⁴⁴

²³⁴ Cijfers ontleend aan Van Vliet, *Visseren en kapers*, 20 en 294. De gemiddelden zijn overigens gebaseerd op niet complete jaarreeksen.

²³⁵ Van Vliet, *Visseren en kapers*, 51. Hoewel in een op 16 aug. 1600 gedateerd attest geschreven door ds. Cornelis Adriaensz. van Maassluis voor de timmerman Crijn Jorisz. wordt beweerd dat 'de visscherie althans seer sooper afloopt'; Crijn probeerde dan ook elders aan de slag te komen, SAVPR, AC Brielle, inv.nr. E130, nr. 16.

²³⁶ Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 157; Van Vliet, *ibidem*, 33 en 137.

²³⁷ Van Vliet, *Visseren en kapers*, 21.

²³⁸ Uitgebreid hierover: Van Vliet, *Visseren en kapers*, 63-92. De motivering voor de toestemming van de Staten van Holland in juni 1598 om een deel van de geestelijke goederen van Zwartewaal te gelde te maken voor de bekostiging van de reparatie van de kerk was mede 'het menigvuldigh nemen van haerluyder schepen door die van Duynkerken, Nieuwpoort ende andere zeeroovers', Van Alphen, *Nieuw kerkelijke handboek. Supplement I*, 129.

Voor maatregelen tegen de kapers in de laatste decennia van de 16^e eeuw: Van Vliet, *Visseren en kapers*, 117. Nog in 1636-1637 zijn er geruchten over Duinkerker landgangen op Schouwen, Westvoorne en Voorne: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 395 noot 95.

²³⁹ Tot het Spaanse zout wordt ook het hoogwaardige zout uit het Portugese Setubal gerekend, Van Vliet, *Visseren en kapers*, 170, noot 83.

²⁴⁰ Klok, *Voorne en Putten*, 208-209, Verseput, 'Het ontstaan van Goeree-Overflakkee', 71-72. Over de moertering en de daaraan verbonden waterstaatkundige risico's: Klok, *Voorne en Putten*, 120-136.

²⁴¹ Klok, *Voorne en Putten*, 183. Zie ook Troost en Woltjer, 'Briele', 317-318.

²⁴² Unger, 'De Hollandsche graanhandel', 350, 375-376 en 380.

²⁴³ Unger, *De levensmiddelenvoorziening*, 187-188.

²⁴⁴ Van Tielhof, *De Hollandse graanhandel*, 16-17, 25, De Vries, *The Dutch rural economy*, 145, Unger, 'De Hollandsche graanhandel', 361. Over de betekenis van het Zeeuwse graan, met inbegrip van Voorne, Putten, Goeree en Overflakkee zie Van Tielhof, *ibidem*, 60-62. Tarwe was het voornaamste broodgraan in

Hoewel Brielle in de loop van de 16^e eeuw, en trouwens ook daarna, voortdurend probeerde alle nijverheid op het eiland naar zich toe te trekken en die buiten de stad de kop in te drukken, lukte het de Briellenaren niet het tij te keren.²⁴⁵ De stadsbrand van 1543 wist de stad nooit meer geheel te boven te komen ‘overmits de sobere neringe der stede’. In 1569 wordt gemeld dat de stad ‘démonstre d'avoir aultrefois esté bien bonne’.²⁴⁶ Veertig jaar later bezint de Brielse overheid zich nog steeds op maatregelen om ‘de sobere neringe van de stadt te beneficiëren, alle vorder verloop te voorkomen’.²⁴⁷ De predikant Willem Crijnsz. meldt in zijn relaas over de kerkelijke beroeringen tijdens het bestand terloops dat ‘de stadt niet voltimmert, noch volckrijck en is’.²⁴⁸ De ruimte bood vele poorters in Brielle de mogelijkheid hun eigen fruit en groente te telen binnen de muren.²⁴⁹

De bewoners van de dorpen op het eiland Voorne hielden zich in het algemeen vooral bezig met de ‘lantneringhe’, het eiland was in de 16^e eeuw, aldus de Vries, ‘a veritable granary’. Zo dominant was de graanteelt dat dit ook ongeveer het enige was dat Lodovico Guicciardini in zijn *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* (1581) over Voorne wist te melden: ‘Dit eylant heeft een seer goede ende vruchtbare landouwe daer wonderlijck goet ende schoon koren ende ander graen wast’.²⁵⁰ In het rapport van Vitelli wordt dit bevestigd: ‘Les terres dudit pais produisent grains assez pour sustenter ceulx quy y habitent et aultres tant, et démontrent estre fertiles.’ Daarnaast boden de oude graslanden gelegenheid tot veehouderij. Het eiland zou zelfs meer vlees produceren dan nodig was voor de bevolking van het eiland zelf: ‘Il y a bien aussy chair audit pais pour les habitans et plus’.²⁵¹ Behalve tarwe werd ook al vanaf de 15e eeuw meekrap, een gewas waaruit een rode kleurstof voor de lakenververij werd gewonnen, verbouwd.²⁵² Alleen in Zwartewaal hielden de inwoners zich bezig ‘mit visschen ter zee, uytgeseyt drie ofte viere aldair woenachtich, die hem generen mit lantneringhe’.²⁵³ Tekenend voor de verzwakte positie van Brielle was dat Zwartewaal zich weinig tot niets aantrok van de Brielse ordonnances betreffende het op de afslag brengen van de haring. De opkomst van de touwslagerij en zeilmakerij in Zwartewaal kon door Brielle, dat de nijverheid alleen binnen zijn eigen grenzen wilde toestaan, niet meer worden tegengehouden.²⁵⁴ Toch kon ook Zwartewaal zich niet onttrekken aan de economische malaise van de nabij gelegen stad. Veel vissers trokken uit armoede naar Schiedam.²⁵⁵ In het stadje Heenvliet waren door het dichtslibben van de Bernisse handel en visserij al veel eerder ten onder gegaan. Voor zo ver bekend is Abbenbroek altijd een landbouwdorp geweest.²⁵⁶

Zeeland; rogge werd van inferieure kwaliteit geacht en roggebrood werd in Zeeland dan ook weinig gegeten; Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 79. Het zal op Voorne en Overflakkee niet anders zijn geweest.

²⁴⁵ Nog in 1551 kreeg de stad bij plakkaat van Karel V het recht brouwerijen op het platteland van Voorne af te (laten) breken, Van Alkemade en Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 2:174-176.

²⁴⁶ Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’, 157.

²⁴⁷ De Jager, ‘Bijzonderheden uit het verleden van Den Briel en Hellevoetsluis’, 248-249.

²⁴⁸ Zie bijlage G, Notitie van Willem Crijnsz., aldaar pag. 642.

²⁴⁹ Klok, *Voorne en Putten*, 266.

²⁵⁰ Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, 244. De zinsnede ‘ende ander graen’ is de vertaling van ‘con altre buone biade’, hetgeen duidt op de teelt van voedergranen zoals haver.

²⁵¹ Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’, 157; Don wijst in dit verband op de hooibergen die op oude kaarten bij de boerderijen getekend staan, Don, *Voorne-Putten*, 53.

²⁵² Unger, *De levensmiddelenvoorziening*, 27 en 187, Klok, *Voorne en Putten*, 183.

²⁵³ Enquête 292; Vitelli telde in 1569 9 à 10 schepen voor de kabeljauwvangst, Groenveld en Vermaere, ‘Zeeland en Holland in 1569’, 157; in het begin van de 17e eeuw (1604-1606) zijn het er 7 à 10, Van Vliet, *Vissers en kapers*, 33.

²⁵⁴ Klok, *Voorne en Putten*, 189.

²⁵⁵ Van Vliet, *Visser en kapers*, 61-62.

²⁵⁶ Over Heenvliet en Abbenbroek: Klok, *Voorne en Putten*, 185-186.

Op het eiland Westvoorne speelde in de jongere polders landbouw de hoofdrol; op de oudere gronden zal het gemengde bedrijf hebben gedomineerd. De boeren, aldus Van Dam aan het eind van de 17^e eeuw, 'houden hier veel beesten ende schapen, hebben veel hoenderen, eenden ende duyven op haer werf'.²⁵⁷ Op basis van de *Informacie van den Brielle en den Lande van Voorne* van 1565 stelde de Vries voor Westvoorne echter een scherpe tweedeling vast tussen arm en rijk ('between cottars and large farmers').²⁵⁸ Evenals Brielle had de stad Goedereede het privilege dat al het op het eiland geproduceerde graan eerst op de Goereese markt moest worden aangeboden alvorens het mocht worden geëxporteerd.²⁵⁹ Vanuit Goedereede voeren nog wel een paar vissersschepen uit, maar net zoals dat bij Brielle het geval was, was de bloeitijd van het stadje al lang voorbij. 'Ladite ville est en très grande décadence', aldus de commissie Vitelli in 1569.²⁶⁰ De pastoriegoederen van Goedereede leverden in 1579 geen netto inkomsten meer op omdat die 'gheheelick van de visserie ende d'andere accedenten' afhankelijk waren. De bruto inkomsten konden de kosten van het onderhoud van het kerkgebouw ('gemerckt het een groot vadt es welcke nyedt onderhouden can werden dan met groote costen') bij lange na niet meer dekken. De burgerij kon de lasten evenmin opbrengen want die is 'arm en van kleiner kwaliteit'.²⁶¹ Aan het eind van de eeuw ontbrak het geld om de verzanding van de haven tegen te gaan en zo kwam het stadje terecht in een vicieuze cirkel van fysiek verval en economische en financiële achteruitgang.²⁶²

Ook op Putten en Overflakkee voerde de landbouw de boventoon als bestaansmiddel; tuinbouw om nabijgelegen steden van groente en fruit te voorzien was als sector in deze regio van geen betekenis. Net zoals Heenvliet kende het aan de overzijde van de Bernisse gelegen Geervliet, in de middeleeuwen ooit belangrijk door de grafelijke tol en de doorvoerhandel met Vlaanderen, geen visserij meer.²⁶³ Het motief voor de bedijkingen was dan ook vaak de winning van korenland. Belangrijk was voorts de teelt van meekrap en tevens werd ook wel vlas verbouwd. Deze eilanden produceerden vooral voor Rotterdam en Dordrecht terwijl de bevolking van de eilanden weer via de Rotterdamse markt werd voorzien van 'andere victualge, als boter, kaas ende anders (...) alsoe de voorseyde plecken meest koorlant hebben'.²⁶⁴ Evenals in Zeeland zal als gevolg van de verzilting van het grondwater de veeteelt weinig betekenis hebben gehad.

Van meer dan lokale betekenis was het in 'Putten buiten de ring' gelegen dorp Zuidland. Het lag op een gunstige plek aan een kruispunt van een landweg en de Bernisse en kreeg in 1439 een vrije week- en jaarmarkt. Het was een ontmoetingspunt voor handelaren uit Brabant, Vlaanderen, Zeeland en Holland. Door de verlanding van de Bernisse zakte de Zuidlandse markt af naar een plaatselijke markt die nog tot na 1600 bleef bestaan.²⁶⁵

Middelharnis kende naast de landbouw ook visserij, die kennelijk zoveel potentie had dat in 1599 een visafslag in het leven werd geroepen, overigens primair bedoeld om de noodzakelijke verbeteringen aan de haven te bekostigen.²⁶⁶

²⁵⁷ Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn*, 143.

²⁵⁸ De Vries, *The Dutch rural economy*, 64-65. Klok signaleert voor Voorne en Putten een grote versnippering van het grondbezit, Klok, *Voorne en Putten*, 264-267.

²⁵⁹ Van Alkemade en Van der Schelling, *Beschrijving van de stad Briele*, 1:86.

²⁶⁰ Groenveld en Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569', 155.

²⁶¹ NA, Rekenkamer ter auditie, inv.nr. 4658, fol. 28. Idem in 1588-1589: NA, Rekenkamer ter auditie, inv.nr. 4659, fol. 99 en in 1590-1591, inv.nr. fol. 30. In 1623 verlenen de Staten van Holland subsidie voor herstelwerkzaamheden voor 1/3 tot een maximum van f600, Res. Staten van Holland, 7 juli 1623, Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek. Supplement II*, 80.

²⁶² Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 32.

²⁶³ Klok, *Voorne en Putten*, 179-186.

²⁶⁴ Unger, *De levensmiddelenvoorziening*, 28 (citaat aldaar in noot 9).

²⁶⁵ NA, Handschriften derde afdeling, inv.nr. 774, 132; Klok *Voorne en Putten*, 48 en 187.

²⁶⁶ Verseput, *Middelharnis, een eilandgemeente*, 93-94.

Als de Gouden Eeuw van het Hollandse handelskapitalisme geheel aan Zeeland voorbijging, zoals Priester stelt, dan zal dat voor deze eilanden, liggend in de periferie van Holland, niet zo veel anders zijn geweest.²⁶⁷ Zeeland en het gehele zuidwesten van Holland vormden tezamen in feite al in agrarisch opzicht één samenhangend gebied.²⁶⁸ Evenals voor de Zeeuwse bevolking gold voor de bewoners van de Hollandse eilanden dat hun welvaart afhankelijk was van de zeer wisselvallige agrarische conjunctuur. En zoals Brielle al eerder in de 16e eeuw zijn handel en welvaart zag verlopen zo kreeg ook Middelburg aan het eind van dezelfde eeuw te maken met een verschuiving van handelsactiviteiten in noordwaartse richting, met name naar Amsterdam.²⁶⁹

SAMENVATTING

In dit hoofdstuk is een schets gegeven van de fysieke en sociale omgeving waarin de gereformeerde kerk in Voorne, Putten en Overflakkee tot ontstaan en ontwikkeling kwam. Het was een gebied dat door de natuurlijke gesteldheid niet gemakkelijk was te bereizen en met een woon- en leefmilieu dat door de tijdgenoten als ongezond werd ervaren. Gelegen aan de periferie van het sterk verstedelijkte Holland herbergde dit waterrijke gebied een plattelandssamenleving die grotendeels leefde van de akkerbouw en hier en daar de visserij uitoefende. De enige stad van enige betekenis was Brielle die zelf onder de Hollandse steden nog maar een bescheiden plaats innam. Woonde in het gehele gewest Holland ongeveer de helft van de bevolking in een stad, in de heerlijkheden Voorne en Putten was dat voor slechts 15 % het geval.²⁷⁰ Verder is het waarschijnlijk, hoewel harde gegevens ontbreken, dat dit gebied in deze periode hoogstens in beperkte mate profiteerde van de gunstige economische conjunctuur in Holland.²⁷¹

Deze aan zee en zeearmen verspreid gelegen eilanden vormden met elkaar een tweetal bestuurlijke eenheden: de heerlijkheid Voorne en de ruwaardij van Putten met elk een eigen bestuursinrichting. Aan de beschrijving daarvan is het volgende hoofdstuk gewijd.

²⁶⁷ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 68-70. Het is dan ook jammer dat in dit boek een afbakening op basis van staatkundige grenzen is gekozen en niet een afbakening op basis van regionaal-economische criteria.

²⁶⁸ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 72-74.

²⁶⁹ Van Tielhof, *De Hollandse graanhandel*, 60.

²⁷⁰ Geervliet en Goedereede zijn hier niet meer als stedelijke samenlevingen beschouwd.

²⁷¹ Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 57-58.